

BYGG NADS VÅRD

UTVÄNDIG MÅLNING PÅ TRÄ

Att måla på trä fyller två funktioner. Färgen ger träet ett skydd mot väder och vind, och förlänger husets livslängd. Färgen ger också en vacker yta, något för ögat att glädja sig åt.

Tjära och tran skyddar trä

Gamla trähus är ofta timrade. På allmogens byggnader lämnades fram till 1800-talet timmerstommen bar och omålad. För att ändå skydda träet mot väta och uttorkning brukade man stryka stammen med tjära. Var det ett hus i skärgården kanske man använde silltran.

Panel och färg hör ihop

Bruket att måla hus med oljefärg hör ihop med den tid, då man började klä in timmerstommen med panelbräder. Mot slutet av 1700-talet kunde sågverken med hjälp av ny sågteknik tillverka och sälja sågade bräder i stora mängder och till rimliga priser. Under 1700- och 1800-talet blev det därför vanligt att klä in timmerstommen med sågade och hyvlade bräder, för att ytterligare skydda och utsmycka husen. Som många andra nymodigheter spreds den målade panelen från stad till landsbygd och från samhällets förmögare skikt till bonden och torparen. När Linné gjorde sin resa i Västsverige 1746 nämner han att

husen i Göteborg, Uddevalla, Borås och Lidköping är panelklädda. De västsvenska städerna var ovanligt tidiga med panelklädnad av husen.

Även om färgens viktigaste funktion var att skydda virket, så har modestilar och arkitekturideal gjort sitt till för att stimulera bruket av färg. Särskilt fina ansågs stadens stenhus vara, och därför försökte man efterlikna deras uppbyggnad och prydnader även när man byggde i trä. På förnämre trähus i staden kan man ofta se hur fasaden delas av genom kraftiga pilastrar och hur färgsättningen gärna söker sin förebild i ett herrgårdsideal. Favoritfärgen är gulockra fasader gärna med grått eller brutet vitt som komplementfärg runt fönster och på fasadens dekorativa partier. En av 1700-talets svenska arkitekter, Carl Wijnblad, signerade under mitten av århundradet en mängd mönsterritningar, som kom att bli stilbildande för hela landet. Wijnblad är klar över hur han vill ha det:

"Trähus skall målas med gul oljefärg och knutar, lister och fönsterfodringar med en ljus grå stenfärg så vinner huset anseende såsom stenhus."

Det var alltså den ljusa färgsättningen på städernas stenhus, som blev stilbildande, när linoljefärgen slog igenom på allvar. Att målningen mycket handlade om att göra husen vackra bevisas av att det ofta bara var själva gatufasaden, som panelades och målades. De bara timmerväggarna mot gårdssidan fick fortfarande vara rödfärgade. Under loppet av 1800-talet blev träpanel med ljusa linoljefärger det vanliga sättet att skydda trähus, såväl i stad som på landsbygd.

Slamfärg och linoljefärg, två traditionella färgtyper

Alla färger består av pigment och bindemedel. Pigmentet ger kulören medan bindemedlets uppgift är att sammanhålla och fästa färgen till underlaget.

I **slamfärger**, typ Falu rödfärg, är bindemedlet ett klister som förr gjordes av rågmjöl. Slamfärger är lösliga i vatten.

I **linoljefärger** är det den pressade oljan ur linväxtens frö, som är verksamt som bindemedel. Som lösningsmedel används terpentin.

Falu rödfärg, den svenska slamfärgen

Rödfärg har använts av människor i tusentals år och förekom redan under förhistorisk tid. Pigmentet är en jordfärg och finns bl a i järnhaltig

morän. Främst utvanns det dock ur vittrande berg, som innehöll järn.

Järnoxid eller med ett annat ord järnockra är det röda pigment, som ger karaktären i Falu rödfärg. Ännu under 1600-talet var tillverkningen av rödfärg i Sverige mycket liten. Rödfärgen var en statussymbol och priset på färgen gjorde att den var förbehållen ett fåtal. När seden att rödfärpa hus under 1700-talet vinner terräng blir Falu koppargruva den ledande tillverkaren av rödfärg i Sverige. Det röda pigmentet utvanns ur restmalmen från kopparbrytningen. Riktig fart på tillverkningen blev det under slutet av 1700-talet och fram till linoljefärgens genombrott i mitten av 1800-talet. Ända in i vår tid har rödfärgen behållit sin marknad som traditionell färg på ekonomibyggnader och uthus. Den röda stugan har blivit en symbol för Sverige och den svenska landsbygden.

En av anledningarna till att rödfärgen fick en sådan genomslagskraft är att den ansågs vara ett bra rötskydd tack vare järnvitriolen, ett ämne som ingår i restmalmen. Förr tillverkade man rödfärgen vid arbetsplatsen och rödfärgspigmentet levererades i träfat. Många målare hade egna knep för att få rödfärgen så bra som möjligt. Ett traditionellt recept som härrör från en ettiket, som användas fram till 1950-talet, på Stora Kopparbergets pigmentförpackningar är:

"2 kg järnvitriol löses i 50 liter kokande vatten. I lösningen invispas 2 - 2,5 kg finmalet rågmjöl, till vilken blandning, efter 1/4 timmes kokning, sättes under flitigt omrörande 8 kg Rödfärg varefter färgblandningen, sedan den ytterligare kokat 1/4 timme är till anstrykning färdig."

Slamfärg finns också i andra färger än röd, bl a pigmenterad med gulockra till en vackert mätad gul nyans. Gulockra är också en järnoxid men kulören är en helt annan på grund av en lägre bränningstemperatur.

Slamfärgen har många fördelar. Den är täckande och fäster mycket bra på ohyvlat och sågat virke. Fukten kan ventileras genom det målade träet utan att färgskikten släpper från underlaget. Det är en miljövänlig och billig färg, som är lätt att underhålla. När man ska måla om räcker det att borsta bort lös gammal färg med en kraftig borste. Den nya färgen stryker man på med en kraftig fyrkantig eller rund pensel. Det är inte bra att stryka i alltför starkt solljus för då torkar färgen mycket fort och hållbarheten kan bli sämre.

Linoljefärg

Linoljefärg har vi lång erfarenhet av. Den har visat sig vara mycket lämplig i nordiskt klimat. Olja pressas ur linväxtens frö. Efter att ha lagrats och mognat på träfat är den klar att användas till färg. Förr slog man oljan ur fröna med en träklubba, därav den gamla benämningen oljeslageri. Den kallpressade råa linoljan hade en mycket fin kvalitet, och blev ljus guldgul till färgen. Metoden effektiviserades för att få ut så mycket olja som möjligt, bl a genom att fröna behandlas med ånga. Tyvärr har denna rationalisering också inneburit försämrad kvalitet.

I handeln förekommer både rå och kokt linolja. Den råa linoljan torkar mycket långsamt, den kokta torkar snabbare, beroende på att man vid kokningen tillsätter torkmedlet blyglete (blyoxid). I gamla tiders linoljefärg för utomhusbruk användes rå linolja. Torktiden minskade om pigmentet var blyvitt, eftersom bly också fungerar som torkmedel. Dessutom var blyvitt ett utmärkt rötskydd för träet. Men bly är giftigt i obunden form, och är numera förbjudet i industriell färgtillverkning.

Rätt använd är linoljan ett utmärkt träskydd. Om man gör en grundmålning med linolja så tränger den in i och mättar träet. Det är särskilt viktigt att ändträet får en riktig inoljning. Vattnen kan då inte längre sugas in i virket. Förmågan att tränga in i och stabilisera träets fibrer är en av linoljefärgens stora fördelar. Virket sväller och krymper då inte lika lätt, utan kan bättre stå emot de enorma temperaturväxlingar, som en träklädsel måste tåla.

Underlaget bestämmer

När man målar med linoljefärg på obehandlat trä behövs det i allmänhet tre strykningar. Grundningen är mycket viktig. Oljan ska kunna tränga in ordentligt och mätta träet. Grundfärgen ska därför vara tunn och fet, dvs innehålla mycket linolja och zinkvitt. En annan viktig förutsättning är att virket är torrt så att man inte målar in fukten och så att träet kan suga in så mycket olja som möjligt. Mellanstrykningsfärgen skall vara vidhäftande och mer pigmenterad än grundfärgen. Slutstrykningen är ett slitskydd, och ger dessutom en vacker yta, som kan åldras med behag. Färgen utstrykes i tunna skikt. Måla **inte** i kall eller fuktig väderlek. Bästa målningssäsong är april till oktober.

Vid ommålning och underhåll är det underlaget som avgör, om färgen ska vara fet eller mager.

Panelbräderna på den mycket solbelysta söder- eller västersidan är oftast uttorkade och behöver som regel en grundfärg i första strykningen. På delar av fasaden, som ofta ligger i skugga, har färgen förmodligen bevarats bättre. Efter luttvättning och sköljning kan man gå direkt på en mellanstrykning. Då späder man linoljefärgen med terpentin för att göra den magrare och få en bättre vidhäftning. Vid slutstrykningen använder man färgen utspädd. Linoljefärg ska strykas tunt och arbetas ut väl med penseln annars kan skinnbildning uppstå. Man ska vara noga med att färgen torkar ordentligt mellan varje strykning. Ett bra knep är att gnida tummen mot den målade ytan. Om det då uppstår ett gnisslande ljud är färgen torr. En linoljefärg torkar normalt på 1-2 dygn.

Den som har ett linoljemålat hus har allt att vinna på att fortsätta använda linoljefärg. Under vissa förutsättningar går det att kombinera linolje- och alkydoljefärg. Däremot kan man aldrig använda linoljefärg på trä, som är målat med plastfärg med mindre än att man gör rent ner till träet. Det går heller inte att använda slamfärg på redan linoljemålade ytor.

Tänk på att underarbetet är det viktigaste i måleriet. Nytt trä grundas med linoljegrund. Gammal färg tvättas så att ytan blir ren före målning. Färg fäster dåligt på en smutsig yta.

Pigment

Färg betyder ju också kulör. De traditionella linoljefärgerna tillverkas huvudsakligen i ljusa kulörer. Den ljusa linoljefärgen var gjord på gulockra. Till röda färger använde man järnoxider och/eller järnockra. Till bruna färger använde man brun umbra. Blått var ett mycket sällsynt pigment i gammalt måleri, eftersom det förekommer sparsamt i naturen och därför var dyrt. När parisblått introducerades under slutet av 1700-talet användes det i interiört måleri men mycket sällan som utvändigt färg. Grönt fick man vänta på länge, men mot slutet av 1800-talet blev det närmast en modefärg, särskilt på snickerier och foder. I den vita färgen ersattes blyvitt så småningom med zinkvitt och titandioxid i kombination.

Tillverkare av industritillverkad linoljefärg och slamfärg

Linoljefärg som är tillverkad på traditionellt sätt görs av:

AB WIBO, Box 52024, 400 25 Göteborg.
Produktnamn: Wiboline, Gammaldags linoljefärg.

Återförsäljare: SMIAB, Marieholmsgatan 134,
415 02 Göteborg, tel 031 - 480380.

Engwall & Claesson AB, Box 20008, 161 02
Bromma.

Produktnamn: Lasol Linoljefärg.

Yrkesbutiker: Adolfsbergsv. 33 - 35 tel 08 -
282165, Tomtebog. 14 tel 08 - 317220,
317240, Ringv. 153 tel 08 - 4113027, 406900.

UULATUOTE OY, 239 20 Kauvatsa, Finland.

Produktnamn: UULA Luonnonmaalit.

Återförsäljare: Centrum för byggnadsvård,
Gysinge bruk, 810 20 Österfärnebo, tel 0291 -
21100.

Dessutom tillverkas linoljefärg bl.a. av:

Alcro-Becker

Gjøco Industrier AS, 6639 Torrviktbukt,

Norge (produktnamn - Herrgård)

Haglunds färgfabrik, Göteborg

Liab allmogefärg, Växjö

Liwa, Malmö

Nordsjö AB

Sävsjö färgfabrik AB

Tranemo Färg AB.

Pigment till slamfärg tillverkas i Sverige av
Stora Kopparberget, Falun och Stripa Mineral
AB, Lindesberg. Pigmenten finns i flera
kulörer från gult, via rött, till mörkbrunt.
Stora Kopparberget säljer inte bara färdig
slamfärg utan också pigment i lösvikt för
"hemkokning" av slamfärg. Ovan angivna röda
pigment ingår också i ett flertal fabriksgjorda
slamfärger som finns att köpa i de flesta
färgaffärer.

I Finland finns det dessutom två tillverkare av
slamfärg. Båda tillverkar färger i flera kulörer
bl.a. några udda såsom vitt och grått. Den ena
är Uula vars svenska återförsäljare är Centrum
för byggnadsvård, adress se ovan. Den andra är
Hangö slamfärg, som återförsäljs av Antell &
Co, Banérgatan 44, 115 26 Stockholm.

En byggnad bör underhållas med sådana metoder
att de inte försvårar ett framtida underhåll.
Ansvaret för en god byggnadsvård vilar på den
enskilda fastighetsägaren.

Alla byggnader bör byggas om varsamt så att
kulturhistoriska och arkitektoniska kvalitéer be-
varas. Det är genom intresse och engagemang hos
den enskilda fastighetsägaren och projektören
som det kulturhistoriska arvet kan förvaltas och
byggnadstraditionen kan leva vidare.

Kommunens byggnadsnämnd kan ge besked
om bygglov krävs eller om speciella restriktioner
för ombyggnad gäller. Kommunens bygglovarki-
tekt kan ge praktiska råd i ombyggnadsfrågor.

Vid förändringar av byggnader som är skydda-
de enligt kulturminneslagen, byggnadsminnen,
krävs tillstånd av länsstyrelsen.

Länsmuseet och andra museer hjälper till med
byggnadsantikvarisk rådgivning till såväl fastig-
hetsägare, projektörer som hembygdsföreningar.

Litteratur:

Byggnadsmåleri med Traditionella färgtyper,
informationsblad från riksantikvarieämbetet 1989.

Fridell Anter, K Wannfors H. *Så målade man*. Svensk
byggnadsmåleri från senmedeltid till nutid. Svensk
Byggtjänst, Stockholm 1989.

Hantverkets bok, Måleri. Stockholm 1934, 5 upplagan,
omarbetad 1953.

Linoljefärg. Riksantikvarieämbetets provsamling 1990.

Mårdh, Per-Anders m.fl. *Röda stugor*. En bok om
rödfärgens egenskaper, om recept och tillverkning, om
husen och traditionen, om rödfärg idag. Stockholm 1990.

Rentzhog, Sten. *Falu Rödfärg*. Andra upplagan. Falun
1988.

Videofilm:

Målar-Eskil. En videofilm om traditionell linoljefärg. Bo-
husläns museum 1991.

Informationsbladet

är framställt inom ramen för ett samarbetsprojekt mellan
museerna i västra Sverige och Nääs hantverkscentrum.
Bladet är redigerat av 1:e antikvarie Margareta Hallin vid
Älvsborgs länsmuseum.

Text:

Antikvarie Anita Larsson-Modin, Bohusläns museum.

Foto:

Ola Eriksson, Älvsborgs Länsmuseum.

Form och lay-out:

Arkitekt Olof Antell, Stockholm, och 1:e antikvarie Marga-
reta Hallin vid Älvsborgs länsmuseum.

Distribution och abonnemang:

Byggnadsvård-Nääs
Nääs slott, Södra flygeln
448 00 FLODA, tel 0302 - 35843

Utgivare:

Älvsborgs länsmuseum
Februari 1992